

In memoriam Ioan Andrițoiu

CRISTIAN IOAN POPA

Un monument medieval dispărut: biserica sașilor din Vinerea (județul Alba)

Puțin cunoscută, istoria de început a așezămintelor ecleziastice medievale de pe Valea Cugirului, coroborată cu lipsa unei cercetări îndreptate spre identificarea vechilor edificii dispărute sau menite să investigheze istoria celor aflate încă în picioare, a viciat cunoașterea unui aspect esențial din viața comunităților acestei zone.

În pofida faptului că primele mențiuni documentare despre localitățile de pe Valea Cugirului, aici incluzând și vatra actualului sat Vinerea, fac referiri, începând cu secolul al XIV-lea, la probleme ce au vizat viața bisericească, frânturile de știri documentare nu ne ajută să localizăm, chiar și cu o marjă mai mare de relativitate, plasamentul bisericilor ai căror preoți sunt pomeniți în acele vremuri. Edificiile actuale, în picioare, au o istorie relativ nouă și, probabil, fără o legătură cu vechile așezăminte.

Localitatea Vinerea, plasată pe cursul mijlociu al Cugirului, este un sat specific de câmpie, cu vatra lipită de cursul râului. Începuturile sale medievale se reflectă, în documentele păstrate, prin câteva informații lapidare și, uneori, contradictorii. Ele precizează numele localității actuale sub două forme principale, diferite: *Felkuner* și *Wilkani*. Pentru prima oară o întâlnim, la 4 noiembrie 1310, sub denumirea de *terra Felkuner*, cu ocazia unei dării¹. Însă, dat fiind faptul că, în opinia noastră, vatra actualului sat suprapune vetrele a două sate medievale, vom face precizarea că mențiunea se referă la "satul din vale", din lunca râului. "Satul

¹ *Documente privind istoria României, veacul XIV. C. Transilvania*, vol. I (1301-1320), București, 1953, p. 179; Anton E. Dörner, *Urkunden und Chroniken über die Geschichte der Stadt und des Stuhls Broos. Band I: 1200-1541*, Cluj-Napoca, 2002, p. 22, nr. 15.

din deal", cel asupra căruia ne îndreptăm acum atenția, purta un alt nume, consemnat în legătură cu doi preoți catolici: *Herbordus*, între anii 1330-1336 (*de villa Wolkani* – 1330²; *villa Vilkani*, *villa Wilkani* – 1332³; *villa Velkani* – 1333⁴; *villa Wigani*, *Superiori Kuminu* – 1334⁵; *villa Velkani* – 1335⁶; *Kuner Superior* – 1336⁷) și *Lihardus de villa Vilkani*, între 1332-1338⁸. Un alt preot catolic este menționat în *Wolkesdorff* și în anul 1488⁹.

Tradiția locală și toponimia

Într-o întreprindere precum cea de față, în care izvoarele scrise nu ne ajută cu nimic în localizarea vechilor edificii bisericești, apelul la surse auxiliare, precum tradiția și toponimia, sunt cerințe care ce se impun de la sine. De precizat că acest demers a fost realizat încă de la începutul secolului XX când, în anul 1904, Iuliu Marțian consemna tradiția vinerenilor ce localizau pe *Dealul Birku (Bercu)*, aflat pe malul drept al râului Cugir, ruinele unei foste biserici distruse la năvălirea tătară¹⁰. Tot la începutul secolului XX se afirma că biserica era împrejmuită cu un zid de piatră¹¹. Chiar dacă locul respectiv, semnalat inițial de către

² Albert Amlacher, *Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos bis zum Uebergang Siebenbürgen unter Erbfürsten aus dem Hause Oesterreich (1690)*, în *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*, Hermannstadt, 15, Heft I, 1879, p. 174; *Documente privind istoria României, veacul XIV. C. Transilvania*, vol. II, (1321-1330), București, 1953, p. 324-327.

³ *Documente privind istoria României, veacul XIV, C. Transilvania*, vol. III (1331-1340), București, 1954, p. 128, 141.

⁴ *Ibidem*, p. 208.

⁵ *Ibidem*, p. 182, 184, 186-187.

⁶ *Ibidem*, p. 208.

⁷ *Ibidem*, p. 218-219.

⁸ A. Amlacher, *op. cit.*, p. 179.

⁹ Albert Berger, *Volkszählung in den 7 und 2 Stühlen, im Bistritzer und Kronstädter Distrikte vom Ende des XV. und Anfang des XVI. Jahrhunderts*, în *Korrespondenzblatt*, XVII, 5, 1894, p. 52.

¹⁰ Iuliu Marțian, *Régi telepekről és helyekről a királyhágón túli területen*, în *Arheologiai Értesítő*, XXIV, 4, 1904, p. 358; vezi și *Magyarország Műemlékei*, Budapest, 1906, p. 1160; Iuliu Marțian, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal, Bistrița*, 1920, p. 42, poz. 741.

¹¹ *Magyarország Műemlékei*, p. 1160.

Marțian, nu poartă un nume cu rezonanță istorică, în zona precizată de el se poate identifica și astăzi hidronimul *Valea Bisericii*. În tradiția localnicilor se mai păstrează și amintirea că vechea biserică a aparținut sașilor¹².

Monumentul

Pornind de la informațiile lui Iuliu Marțian, cât și de la existența hidronimului *Valea Bisericii*, datele ne conduc spre terasa înaltă, aflată la dreapta râului Cugir, ce mărginește vatra răsăriteană a satului. Terasa respectivă este, pe alocuri, puternic fragmentată. Eroziunea este cel mai pregnant reliefată în porțiunea de terasă brăzdată de cursul pârâului numit *Valea Bisericii*, care, în amonte de locul pe care se afla monumentul, se varsă în râul Cugir.

Observațiile noastre de teren în acest perimetru au permis identificarea unui val, bine păstrat, ce înconjoară, pe latura de nord, o movilă formată din ruinele lăcașului, fapt ce ne sugerează, cel mai probabil, existența unei biserici fortificate¹³ (**fig. 1**). Localnicii afirmă că urmele unor ziduri puteau fi încă observate în primele decenii ale secolului XX. De altfel, într-o lucrare publicată în această perioadă este menționată împrejmuirea bisericii cu un zid de piatră¹⁴. De pe locul movilei, observabile în zona centrală a platoului, au fost adunate fragmente din materiale de construcție medievale (cărămizi, olane), alături de fragmente de mortar ce ne indică prezența unei construcții din piatră.

După plan, greu vizibil la suprafață, biserica era de mici dimensiuni, fapt ce sugerează o fază romanică a sa. Resturile de mortar hidraulic¹⁵ ar sugera și ele o datare a monumentului în aceeași perioadă. Tot de aici provin și resturi de ceramică medievală timpurie (secolele XII-XIII) (între care și un fragment dintr-o

¹² Vasile V. Herlea, *Contribuție la monografia localității Vinerea, județul Alba*, Alba Iulia, 2002, p. 16. Autorul afirmă că biserica ar fi fost distrusă după anul 1515, când ar fi pomenit în documente ultimul preot sas. Aici avem însă de-a face cu o confuzie cu localitatea Șibot, la care se referă documentul cu pricina.

¹³ Cristian Ioan Popa, *Cugir. Schiță monografică*, Alba Iulia, 2005, p. 57.

¹⁴ *Magyarország Műemlékei*, p. 1160.

¹⁵ Informație pusă la dispoziție, cu amabilitate, de Dr. Toma Goronea.

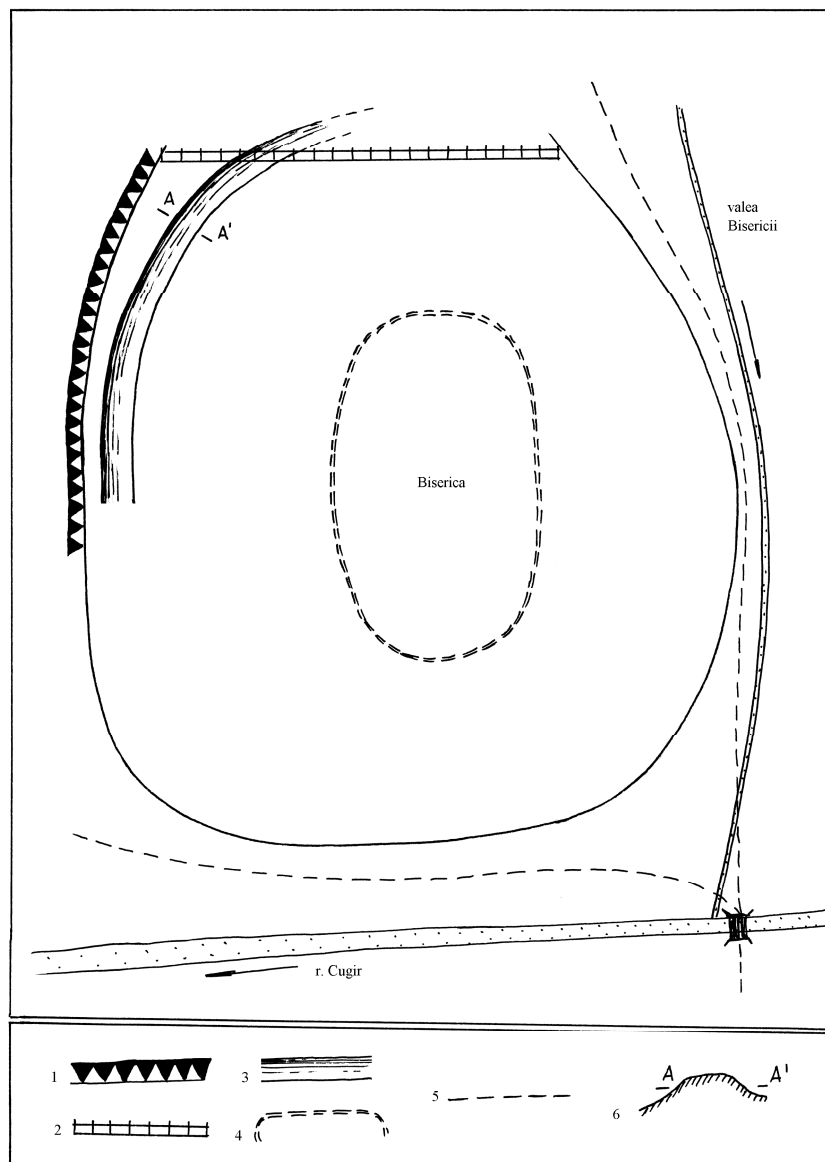

Fig. 1. Schița amplasamentului bisericii medievale de la Vinerea-Dealul Muntenilor (1 – râpă; 2 – gard; 3 – val/zid; 4 – limitele ruinelor bisericii; 5 – drumuri de țară; 6 – secțiune prin val/zid).

buză de căldare de lut), care ar putea veni în sprijinul ipotezei edificării bisericii înainte de data primei atestări documentare a satului *Wolkani* (1330). Biserica trebuie să fi fost ridicată de către comunitatea săsească, atestată documentar începând cu prima jumătate a secolului al XIV-lea prin cei doi preoți (Herbordus și Lihardus).

Monumentul a intrat în paragină cel mai probabil odată cu depopularea satului de sași. După unele opinii, distrugerea sa ar data din timpul Reformei¹⁶, dacă nu cumva informația se referă la una din fazele actualei biserici din cimitirul satului.

Spoliile moderne au afectat într-o măsură atât de gravă monumentul medieval, încât astăzi nu mai este vizibilă la suprafața terenului nicio urmă de zid păstrată în picioare. Singura șansă, în lipsa unei săpături arheologice, a fost cea de a da de urma măcar a unora dintre aceste "pietre călătoare". Cercetarea noastră de teren s-a concentrat îndeosebi asupra zonei aflate pe terasa cu biserica, interogând localnicii și observând cu atenție fiecare casă construită în preajma fostului monument. Din nefericire, gospodăriile actuale nu conservă în componentele vizibile spoliile din monumentul medieval, astfel că putem doar să constatăm cu regret, preluând spusele câtorva localnici, că unele pietre mai mari au fost îngropate în fundația unor case.

Șansa a făcut ca, în toamna anului 2004, să identificăm totuși o piesă deosebit de interesantă. Cu prilejul îndreptării drumului de țară ce trece pe sub platoul unde se afla monumentul medieval, lama unui buldozer a scos la suprafață un bloc mare din piatră (dimensiuni: lungime = 0,88 m; lățime = 0,78 m; înălțime = 0,47 m). Piatra utilizată este calcarul. Blocul, având inițial o formă paralelipipedică, a fost supus unei intervenții de prelucrare, cel mai probabil în epoca romană, în urma căreia o parte din el a primit forma unui fus de coloană (cu diametrul de 0,58 m), abandonat ulterior. O reutilizare a piesei datează din perioada medievală, moment în care, după o nouă intervenție, a primit o destinație exactă. Acum, partea ce mai păstra forma inițială a blocului a fost finisată, în zona centrală fiind dăltuită o

¹⁶ Léstyán Ferenc, *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai*, II, Alba Iulia, 2000, p. 83.

suprafață perfect pătrată¹⁷, cu dimensiunile de 0,48 m și adâncă de 4 cm. Una dintre laturile patrulaterului este tăiată, pe aproape toată lungimea sa, de o șanțuire cu adâncimea maximă de 5 cm, lungimea de 0,35 m și lățimea de 7 cm¹⁸ (fig. 2-4).

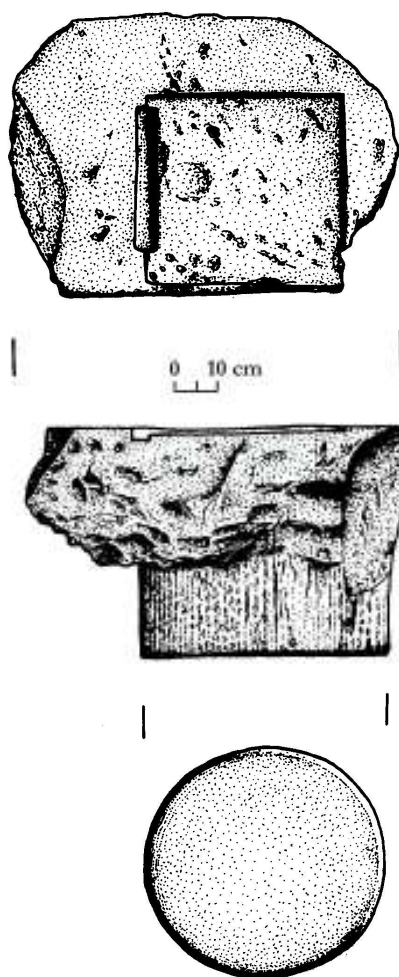

Fig. 2. Masă de altar romanice, Vinerea-Dealul Muntenilor (desen).

¹⁷ Actualmente, blocul este afectat pe două din laturile părții superioare, intervențiile modificându-i dimensiunile și forma avute inițial.

¹⁸ Descoperire semnalată de noi în *op. cit.*, p. 17, 57.

Fiind găsită pe panta de sub platoul bisericii, apreciem că piatra aparține cu siguranță bisericii medievale. Privitor la destinația sa, date fiind dimensiunile și forma, considerăm că a fost folosită ca masă de altar, talpa formând-o fusul de coloană. Adâncitura practică pe suprafața netedă (**fig. 4/3**) trebuie să fi folosit ca loc de păstrare a unor moaște.

1

2

Fig. 3. Masă de altar romanică, Vinerea-Dealul Muntenilor (foto).

De pe movila rezultată pe locul bisericii, acoperită de vegetație, am identificat și un mic bloc de gresie (dimensiuni: lungime = 0,23 m; lățime = 0,20 m; înălțime = 0,09 m), pe care este gravat brațul unei cruci (**fig. 5**).

Fig. 4. Masă de altar romanică, Vinerea-Dealul Muntenilor (foto).

Cercetarea noastră a cuprins și vatra actuală a satului aflat în vale. Pe strada Principală, lângă actuala biserică ortodoxă, în curtea casei fostului memorandist Nicoale Herlea, se păstrează două blocuri masive de calcar, de formă paralelipipedică (**fig. 6**). Cele două pietre se aflau, până nu demult, în fața casei, pe cea mare, conform tradiției, odihnindu-se în timpul revoluției de la 1848-1849 chiar Nicolae Bălcescu, în drumul său spre Munții

Apuseni¹⁹. Localnicii consideră că pietrele au fost aduse de la "biserica din deal", deci de pe *Dealul Muntenilor*, unde blocul mai mare ar fi servit ca masă de altar.

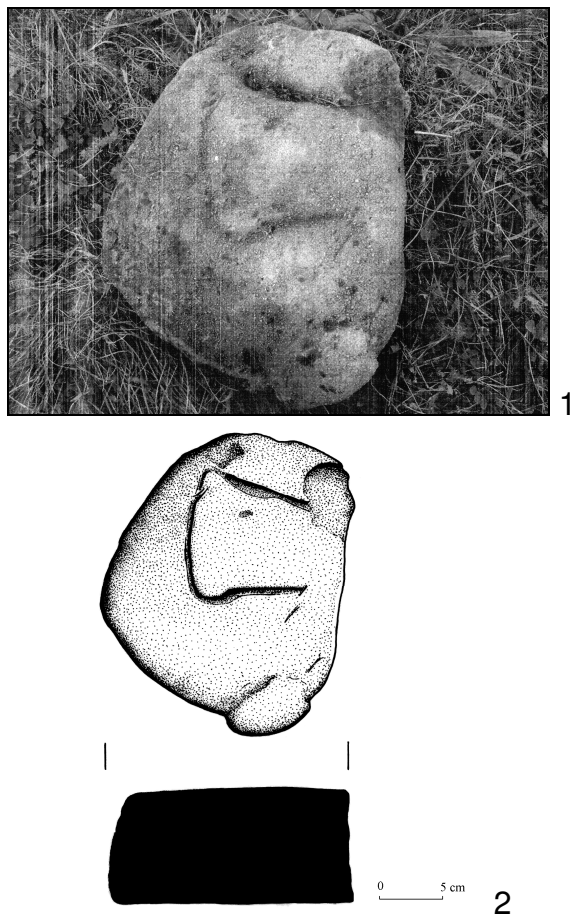

Fig. 5. Bloc de gresie gravat cu brațul unei cruci, Vinerea-*Dealul Muntenilor*,
(1 – foto; 2 – desen).

Ca și *mensa* descoperită lângă vechiul monument, și cele două blocuri păstrate în curtea casei Nicolae Herlea sunt prelucrate în epoca romană. Relația lor cu monumentul ecleziastic medieval nu este certă, dar nici nu o putem exclude.

¹⁹ V. V. Herlea, *op. cit.*, p. 23.

Fig. 6. Blocuri romane de calcar, prelucrate, Vinerea-casa Nicolae Herlea.

După datele avute la dispoziție în momentul de față, apreciem că pe acest loc a existat o biserică, lucru întărit atât de toponimia și tradiția locală, cât și de descoperirile arheologice prezentate (*mensa* de altar, blocul gravat cu brațul unei cruci, blocurile de calcar păstrate în sat și provenite de aici, materialul de construcție, bucățile de mortar, ceramica).

Din nefericire, hărțile iosefine nu consemnează această biserică, iar pe una dintre ele lipsește o fâșie, necartată, ce corespunde exact plasamentului bisericii de piatră.

Ceramica descoperită printre ruinele bisericii ne oferă și ea repere generale în datarea monumentului, ce sugerează o funcționare a lăcașului de cult până în plin ev mediu, probabil până în secolele XV-XVI-lea, când e de presupus o diminuare considerabilă a comunității săsești.

La 1431 mai este încă menționat în documente un comite al satului, *comes Hees de willa Walkan*²⁰. Nu este exclus ca încetarea folosirii bisericii de pe Dealul Muntenilor să corespundă, în timp, și ultimei atestări documentare a satului din deal, care la 1488 apare încă sub numele de *Wolkedorff*²¹. Posibil în cursul

²⁰ A. Amlacher, *op. cit.*, p. 187; A. E. Dörner, *op. cit.*, p. 46, nr. 76.

²¹ A. Berger, *op. cit.*, p. 52.

secolului al XVI-lea, satul Wilkani/Wolkani își pierde identitatea și se contopește cu satul din vale, Felkuner/Felkenyer, a cărui vatră medievală am reușit să o identificăm sub amplasamentul actual al satului, luând astfel naștere localitatea numită astăzi Vinerea. Tot în cursul acestei perioade (posibil secolul al XVI-lea) trebuie să se fi ridicat o nouă biserică din piatră, cea din actualul cimitir, purtătoare azi a hramului "Sfinților Apostoli Petru și Pavel".

Se pare că fosta biserică a sașilor a mai servit drept lăcaș de cult în cursul secolului al XIX-lea, pentru minuscula comunitate greco-catolică a vinerenilor. Ca lucrurile să atingă cote de neînchipuit, la 1890, devenite ruină, zidurile bisericii au fost practic vândute bucată cu bucată²², afirmație pe care înclinăm acum să o considerăm și noi ca referindu-se la acest edificiu, nu la cel din cimitirul actual²³.

**A Lost Mediaeval Monument:
the Saxon Church from Vinerea (Alba county)**

-abstract-

The villages from the Cugir valley were first mentioned in historic documents during the 14th century. These documents frequently referred to the religious life from these areas; however, we cannot localize the churches, although there are some priests' names mentioned. Today, the buildings have a relatively new history, with no connection to their old function.

In such journey as the present, where the written sources are of no help, we must go back to tradition and toponymy. It must be said that such attempts have been present throughout history since the beginning of the 20th century, when Iuliu Martian, in 1904, marked the tradition of the "vinerians" from Dealul Birku and the existence of a ruin, a former church, localized on the right side of Cugir river, later destroyed by the Tartar invasion. Further, at the beginning of the 20th

²² Léstyán F., p. 83.

²³ Anterior am înclinat să credem că este vorba despre biserica actuală din cimitir (C. I. Popa, *op. cit.*, p. 57). Referirea asupra spoliilor trebuie să fie, într-adevăr, la biserica săsească, așa cum s-a precizat recent (Gheorghe Fleșer, Ioana Rustoiu, Ana Dumitran, *Biserici românești de zid din județul Alba (I)*, Alba Iulia, 2005 p. 179, nota 1).

century, there is a written proof that the church was circled by a stone wall. In the very place indicated by Martian, occurred the name "Valea Bisericii" (The valley of the Church) and the locals still keep the memory of the Old Saxon church.

Following the information gathered by Martian and the existence of the name "Valea Bisericii", the data lead us to the high terrace from the right side of the Cugir river, as this is the Eastern border of the village. The terrace is deeply fragmented in some places. The erosion is easily detectable in the parts cut across by the stream named Valea Bisericii. The creek joins Cugir River upstream.

Our observation on the site allowed us to identify a well kept wall surrounding through North a hillock made up of the ruins of the church. This might lead us to the conclusion that this was a fortified church (**fig. 1**). According to the plan, hardly visible on the surface, the church was small, perhaps a Romanic phase of the building. It must have been built by the Saxon community somewhere around the first half of the 14th century.

The constant modern pillage has deeply affected the monument and today there is no visible sign of walls at the surface. As there wasn't any archaeological digging made, the only chance to build an image was to find some "wandering stones". In the autumn of 2005 we managed to identify a very important piece: the axle of a column worked during the Roman era and then reused as an altar table. The hillock, covered in vegetation, gave us a small block of grit stone with the arm of a cross inscribed upon it. Other two massive chalk blocks have been discovered in the yard of Nicolae Herlea, a local personality involved in the Memorandum from 1892. The locals think that the stones were brought from the "church on the hill", where the bigger block might have been used as an altar table. Just as the mensa discovered besides the old monument, the two blocks kept in Herlea's yard have been worked during the Roman era. It is not sure how or if they are linked to the medieval ecclesiastic monument.

The ceramics discovered through the ruins offers us the possibility of dating the monument and it suggests its full functioning throughout the Middle Ages, probably until 15-16th century, when there has been noted a diminishment of the Saxon community.

In 1431 the documents still mention a "comite" (leader) of the village, comes Hees de willa Walkani. It is possible that the church stopped its functioning with the last historic attestation of the village, which in 1488 was still known as Wolkesdorff. Further, somewhere along the 16th century the village lost its identity – Wilkani/Wolkani – and blended with the village from the lower parts – Felkuner/Felkenyer.

We managed to identify the precincts of the latter village under the nowadays settlement, thus emerging the modern place named Vinerea. Throughout this period (possibly 16th century), a new church must have been built here, inside the nowadays cemetery.

The former Saxon church served as a religious building during the 19th century, especially for the small Unite community here. In 1890, the ruined walls of the church were practically sold, piece by piece.